

TANULMÁNYOK

CIKKEK

ADATOK

P A I S   ÉS   D E Z S Ő

1. Száz éve született mesterem, atyai barátom, együtt munkálkodó társam, PAIS DEZSŐ már régóta nincs az élők sorában, neve azonban -- felejtethetetlen emlékével együtt -- szinte napon-ta visszacseng bennem. Elmerengve család- és keresztnévén, melyek körül legtöbben talán semmiféle tisztázatlan nyelvészeti problémát nem látnának, néhány részlet már jó ideje motoszkál bennem. Most itt a jubileumi alkalom, hogy publikussá tegyem ide vágó észrevételeimet.

2. PAIS DEZSŐ maga mutatta ki /MNY. XXX, 126/, hogy annak a régi Zala megyei nemzetségnek, amelyből az ő családja is származik, Komondor elnevezése 1454-ben tűnik föl először, és egy jó évszázad múlva a nemzetséget már kettős névvel emlegetik, mert a Komondor mellé a Paisgyártó járul: 1560: „nbl. Mathias PaysJartho aliter Komondor de Komondorzegh”. PAIS szerint /i. h./ a Pais családnév a Paisgyártó-ból rövidült. A Paisgyártó: > Pais rövidülési folyamat lehetséges ugyan, de korántsem teljesen bizonyos. Azok a foglalkozásnevekből lett ragadvány-, majd családnévek, amelyekben a -gyártó utótag szerepel, keletkezésük idején, a XIV--XV. században már igen gyakran hármas váltakozásban szerepelnek: 1. annak a kézműipari terméknek a puszta neve, amelyet a kézműves előállít; 2. a

termék nevének -s képzővel ellátott származéka; 3. a termék neve + gyártó jelöletlen birtokos szerkezet: 1325: Johannes dictus Kerek /Oklsz./ -- 1341: Nicolao dicto Kerekes /MNy. LXIII, 367/ -- 1426: Adrianus Kerekgyartha /Oklsz./; 1419: Ladislao Tegez /Oklsz./ -- 1342: Stephani dicti Tegez /Oklsz./ -- 1361: Georgii dicti Teguzgarto /Oklsz./; 1399: Blasium Nyl /Oklsz./ -- 1343: Johanne dicto Nylas /Oklsz./ -- 1358: Jacobi dicti Nylgartha /MNy. LXIII, 368/; 1488: Martinus Kewthel /Oklsz./ -- 1403: Ladislaus Kwteles /Oklsz./ -- 1419: Bartholomeus Kuthelgartha /Oklsz./; 1493: Symon Zeker /Oklsz./ -- 1342: Johannis dictis Zekeres /MNy. LXIII, 369/ -- 1389: Zeker-giarthou /Oklsz./; 1382: Valentini Syveg /Oklsz./ -- 1488: Anthonius Syweges /Oklsz./ -- 1480: Nicolao Sywegyartha /Oklsz./; és még nagyon sok hasonló. A család- és ragadványnevekben ugyanígy jelölhette a Paizs magában is a gyártmány puszta névével azt készítő mesterét, névváltozatként a Paizsos /1409: Emericus Paysos: Oklsz./ és a Paizsgyártó /1476: Thoma Pays-gyartha: Oklsz./ mellett. Azaz a Paizs ~ Paizsos ~ Paizsgyártó névszinonímák egyszerre is élhettek.

A Pais névben az s minden bizonnyal csak írássajátság, amely a pajzs közszó és a belőle keletkezett tulajdonnevek legkorábbi adataitól kezdve máig általában zs fonémát jelöl. Erre több körülmény is mutat. Legelső sorban is az, hogy a pajzs közszó olaszból való kölcsönzés, és hangalakja észak-itáliai ž-s kiejtésen alapul; vö. még rizs, R. dúzs stb. /BENKŐ: NyK. LXXXV, 309/. Továbbá a szó korai magyar írásváltozatai között az s-sel jelöltek mellett -- amely a magyar zs fonéma leggyakoribb írásjele -- számos z-vel írott is van, és ez biztosan mutat zöngés, zs-s kiejtésmódra: Jókk. 147: payzual; KolGl.: payz; GyöngySzt. 2960.: payz; stb. A szóban/névben különben s > zs változás azért sem valószínű, mert a magyarban a szóvégi s zöngésülésre nemigen van példa, annál inkább az ellenkezőjére. Végül több idegen nyelvben a szó megfelelő hangeleme szintén zöngés /az adatokat l. alább/.

Tisztázatlanabb ügy ennél a magyar szó hangalakjának egy másik sajátossága. Minden olyan nyelvben, ahová vándorszóként átkerült, olasz etimonjából /pavese, paves 'páviai pajzs' < : Pavia/ következően szóbelseji v-t -- vagy annak megfelelő hangot -- tartalmaz: francia pavois, R. pavays /1365/; spanyol paves; portugál pavez; angol pavis, pavise; német Pavese, R. pafoese, bafoese; szlovén paveza; cseh pavéza; szlovák pavéza; lengyel pawęza, paveza; román pavăză; stb.; vö. még középlatin pavensis /XIII. sz./, pavesis, pavensium -- mindenütt 'pajzs, ill. annak különféle fajtái' jelentéssel. Ezzel szemben csupán a magyarban van -- a szó igen sok régi adatát is beleértve -- kizárólag v nélküli alakja. Mivel ilyen alak az olaszból sem mutatható /vö. velencei pavese, giuliai pavefe stb.; korai, ritkább adatokban panvense /XIII. sz./, palvese is/, a v nélküli forma csak magyar fejlemény lehet, i-jével, illetőleg i-jével együtt. A nyelvünkben kezdetől és kizárólag paizs ~ pajzs változatban jelentkező formának a kialakulása -- teljesen szabályos magyar változások során -- kétféleképpen is történhetett: a/ a hangzóközi β /< v/ eltűnésével és hangsúlytalan szótagi $\underline{\text{e}}$ > i záródással /paβēzs ~ paβizs > paēzs ~ paizs/; -- b/ a β kiesése után keletkezett hiátusnak i-vel való kitöltődésével /paēzs > pa-iēzs > pajizs/, majd bizonyos toldalékos alakokban /pajizsot, pajizsok stb./ a második nyílt szótag vokálisának eltűnésével /pajzsot, pajzsok stb./, és e formákból a nominativus elvonásával. Sajnos, a korai magyar írásformák /pais, pays stb./ a változás mikéntjéről nem adnak eligazítást, csak „végeredményét” tükröztetik.

Az eredetileg Paviából származó, illetőleg ott gyártott pajzs alapanyaga fa vagy vesszőfonadék volt, melyet vastag bőrrel fedtek; többnyire háromszög alakban készült, és földig érve szinte az egész testet elfedte, főként a nyilak ellen kitűnően védve a katonát. Itáliában már a XII. században szétleben használatos volt. E védőfegyver neve az olaszban névátvitellel részben a vele felfegyverzett katonákra, részben a hadihajók elülső védőburkolatára is átment. A pajzsfajta és vele neve a

középkori haditechnika, illetve hadi terminológia fontos elemként hamar elterjedt Európa nagy részén. Vándorútja legalább egy keleti és egy nyugati vonalat mutat; a fentebb jelzett szótörténeti és hangalaki tények alapján azonban feltehető, hogy a magyarba külön, harmadik, közvetlen útja vezetett. Hogy a szónak a közép-keleteurópai nyelvekbe való áttérjedésében a magyar közvetítő szerepet játszott volna -- mint azt a TESz. véli --, annak ugyancsak szóalaki okok miatt csekély a valószínűsége. Hozzánk viszont -- e védőfegyver-fajta alkalmazásának kronológiáját tekintve -- a pajzs megnevezés már az Anjou-kor előtt átkerülhetett, tehát jóval korábban első, Jók.-beli előfordulásánál. Az OklSz.-tól és KARINTHYTÓL /MNY-TK. 72. sz. 30/ kérdőjellel idevont l211: Poiais adat azonban nyilvánvalóan nem a m. pajzs-hoz tartozik. Nyelvünkbeli adatai alapján a szó névátvitellel hamar kiterjedhetett más pajzsfajták megnevezésére is, majd -- főként egyházi szövegekben -- absztrakt 'védelem, oltalom' jelentése is általánosult.

3. Nem minden érdekesség és különlegesség nélküli a Dezső név sem. Abban nemigen lehet kétségünk, hogy előzménye és egyben etimonja a lat. Desiderius-hoz /hazai lat. Dežideriuš-hoz/ köti /l. EtSz. is/. A Desiderius a lat. desiderare 'óhajt, kíván, hiányol stb.' származéka; a születésüket nagyon várt, óhajtott gyerekeket nevezték el így. A klasszikus latinban a III. századtól kimutatható, de az egyházi latin eredetű magyar keresztnévek közé természetesen nem innen, hanem a mártírológiumból került, a VI. század elején élt frank vértanú, Desiderius vienne-i püspök révén, akit Brunhilda királyné -- boszszúból, a püspöknek erkölcsstelen életéért őt kárhóztató prédikációi miatt -- a felbérelt csöcselékkel agyonköveztetett. Szent Desiderius püspök napja május 23; vö. MünchK. naptár: Desiderius püspök. -- Ahhoz sem férhet kétség, hogy Dezső nevünk morfológiai alkata teljes szabályossággal beleillik a régi magyar keresztnévek rövidüléssel, kicsinyítő képzős formáiba, azokon belül is az -ó/-ő képzősökébe: Domó, Jakó; Gyerő, Pető stb.

Mindezen szabályosságok ellenére a m. Dezső k ü l ö n -
 l e g e s s é g e m é g i s n y i l v á n v a l ó . Min-
 denekelőtt azért, mert ellentétben az összes egyházi latin ere-
 detű magyar keresztnévvel nincs, és -- úgy látszik -- sohasem
 is volt meg a latin eredetijének megfelelő szabályos névi alak-
 ja /^{*}Dezsider/; vö. Antonius > Antal, Blasius > Balázs, Dioni-
sius > Dénes, Pancratius > Pongrác stb. Még a Dezső-höz morfo-
 lógiailag látszatra közel álló Vince / < lat. Vincentius/ is
 élt korábban Bencenc, Vincen stb. „teljes” magyar formákban.
 Továbbá a Dezső-vel azonos morfológiájú, önállóan is élő ke-
 resztnevünk ma is csak olyan van, amely egyrészt vagy felújít-
 ott, vagy kései újraképzett alak, másrészt létezik a teljes
 változata is: Benő : Benedek, Gerő : Gergely. Végül más nyelv-
 ekben is csak az -ius-os vagy a nélküli teljes névváltozatok
 élnek: olasz, spanyol, portugál Desiderio; francia Didier,
Désiré; angol Desiderius, Desider; német Desiderius, lengyel
Dezyderiusz, Dezydery; stb.

Az Árpád-korban már eléggé gyakran feltűnő, latinos for-
 mában Desiderius nevet viselő magyar személyek tehát az élő,
 beszélt nyelvi használatban már minden bizonnyal Dezső-k ~
Dezső-k voltak. A név első magyaros formájú adata: 1138/1329:
Dejeu /MNY. XXXII, 206/. A latin Desiderius-nak egyébként a
 korai ómagyarban még más rövidített és képzett megfelelői is
 voltak: Dezse, Dezsen, Desk, Deske, Descse; de az uralkodó
Dezső mellett ezek csak szórványosan bukkannak föl, és mint
 egyházi jellegű, funkciójukban keresztnévi, illetőleg egyele-
 mű személynévi változatok nemigen éltek túl írásbeliségünk
 legkorábbi századait; a Dezső visszaszorította őket.

4. A Dezső-ről szólva nem kerülhetjük meg két másik régi
 magyar személynévünk és belőlük lett helyneveink hovatarozá-
 sának kérdését. Az egyik a Dörzs, a másik a Dézs.

A/ A Dörzs legkorábbi személynévi adatai: 1067/1267:
Dersy /ÁÚO. I, 27/; 1156: Dirs /ÁÚO. VI, 91/, 1213: Ders
 /VárReg. 156./; stb. E név r-je és ő ~ i-je már eleve kétsé-
 gessé teszi a Dezső-vel való etimonbeli azonosságát; a szláv
Drěžimirě, Drěžislavě, Drěživoj stb. személynévek /EtSz./

viszont igen valószínűvé ezekből való rövidülését; vö. még cseh Drzovice hn. / < *Drz szn./, alsó-szorb Derś szn. stb. /KISS, FNESz. 472/. Annyiban azonban a Děrzs mégsem független a Dezső-tól, hogy hangalakai hasonlósága miatt -- igaz, eléggé szórványosan -- részben a Desiderius-sal azonosították, részben r-jét a Desiderius-ba és a Dezső-be is bevitték: az idézett 1067/1267-i oklevél Dersy nevű személye -- esztergomi érsek -- máskor Desiderius-ként emlegettetik; egy 1266-ból való oklevélben szereplő ember neve Ders és Desiderius váltakozva; -- továbbá: 1213: Ders filio Derseo; XIII. sz. k.: Derssidarium /acc./; stb. /l. EtSz./.

Mindezek azonban aligha többek, mint a nyelvi elemekkel kapcsolatos tudati vélekedéseknek, illetőleg a nyelvi elemek egymásrahatásának szokásos megnyilvánulásai.

B/ Jóval több köze van a Dezső-höz a régi magyar Dézs személyneveknek és azokból lett helyneveknek. Mivel ide vonatkozó véleményemet másutt -- az egerszegi Pais-émlékülésen és névtudományi konferencián -- részletesebben kifejtem, itt a kérdésnek csak rövid foglalatát nyújtom. MELICHnek a Dézs városnévről adott magyarázata óta /MNy. XV, 125--7/ szakirodalmunkban általánosan elfogadottá vált, hogy e helységnév egy Deus személynévből alakult. Csupán egyetlen rövid vélemény hangzott másként: éppen PAIS DEZSŐÉ /MNy. XXIII, 507/, aki Bő személy- és helyneveinkről írva lapalji jegyzetben a Dézs-nek a Dezső-vel való összetartozásra céloz, hozzátéve, hogy mindkettő „legalább részben” a Győ etimológiai családjára mehet vissza.

A ragyogó ötletességű MELICHet azonban ez alkalommal nagyon elragadta fantáziája; a szellemes etimológiai ötletek tőle nemigen elmaradó PAISnak azonban legalábbis abban mindenképpen igaza volt, hogy a Dézs és a Dezső összefüggenek.

MELICH magyarázatát három érveléssel támogatja: 1. Az „Ének Pannónia megvételéről” szerzője hagyományból vagy írásos emlékből tudhatta a Deus = Dézs összetartozást, és ezért írta, hogy a honfoglaló magyarok Dézsre érkezvén ott Istent tisztelték azzal, hogy háromszor Deus-t kiáltottak. -- 2. A XIII.

századból Deus-nak írt személynevek is kimutathatók, és az OklSz. Isten nevű személyeket is említ. -- 3. Egy Somogy megyei birtokot régen Deushyda-ként írnak az oklevelek, de kétszer Deshyda néven is emlegetik, e hely neve pedig ma Deseda.

Sajnos, MELICH egyik érve sem meggyőző, mint ahogy az még a következőkből is ki fog derülni. Az érvekről most csak ennyit. Csáti Demeternek valószínűleg 1526-ban kelt históriás énekében a Deus-történet a krónikaíróknál sűrűn föllelhető mérő kitalálás, a Dézs városára vonatkozó számtalan konkrét adatból /l. alább/ egy se igazolja. A Deus személynevek 'Isten'-etimológiája sem biztos, hiszen egyrészt magyar közszőként nem ismeretesek, másrészt aligha választhatók el a korabeli Dius, Dous, Dios stb. személynevektől /csak a DömAd.-ben van három Díus/; továbbá Deus ~ Dés váltakozást a Deseda néhány régi adata kivételével másutt nem találunk. A Somogy megyei Déséda /ma pataknev/ mit sem bizonyít az erdélyi Dézs helységnévről, de mai formája -- korábbi Dézs alakból származása esetén -- sokszoros ellentmondásban volna magyar hangváltozási szabályokkal.

Lényegesebb ezeknél, hogy a kitűnő névtanos MELICH az erdélyi Dézs város nevének magyarázatában több módszerbeli hibát is elkövet.

Ezek közül talán a legnagyobb, hogy egyszerűen nem veszi tekintetbe azokat a történeti adatokat, amelyek jórészt rendelkezésére állhattak volna. Csupán a legkorábbiak: 1214: Dees, 1236: Deeswar, 1261: Deeswar, 1284: Deeswar, 1290: Deeswar, 1310: Deesvilla, 1351: Deés, Deeswar stb. /SzDMon. III, 5; SUCIU, DictIst. I, 195; WAGNER, HistOrten. 274/. Látni kell, hogy Dézs város nevében Deus-féléknek sem itt, sem később semmi nyoma.

A második hiba, hogy nem vette tekintetbe a kétségtelenül személynévi eredetű helynév családját, pedig ugyan a névszemélynévből egész sor helységnevek lettek ezektől. Ezek, csupán első adataikban: 1236: Deesakana, Doboka m. /SzDMon. III, 219/; 1301: Deesfalva, Küküllő m. /CSÁNKI V, 874/; 1343: Deeshaza, Doboka m. /SzDMon.

IV, 382/; 1370: Dees, Sopron m. /CSÁNKI III, 605/; 1400: Dees, Bodrog m. /CSÁNKI II, 199/; 1440: Deeshaza, Veszprém m. /CSÁNKI III, 228/; 1488: Dees, Veszprém m. /CSÁNKI III, 226/. Igen sok későbbi adatukban sem tűnik föl soha Deus írásmód. Ezek szám-bavétele nélkül az alapjukul szolgáló egyazon Dézs személynév sem vizsgálható. Ugyanaz a módszertani vétek jelentkezik itt, mint Anonymus Csepel-jének esetében /vö. MNY. LXII, 134 kk./, csak az utóbbiban községi körben.

A harmadik hiba: a MELICH-cikk nem veszi tekintetbe, hogy a Dézs személynéveknek -- Deus-félékkel való váltakozás nélkül -- a XII--XIV. századból szinte özöne tűnik föl: 1184: Des /PRT. X, 50/, 1232: Dees /ÁUO. VI, 505/, 1239: Dees /ÁUO. VII, 108/; stb., stb., melyek önmagukban biztos alapot szolgáltatnak arra, hogy a fenti helységneveket m e l y i k s z e m é l y n é v b ő l kiindulva kell magyarázni. És a Dézs személynéveken belül is ott vannak a D o b o k a m e g y e i Dézs nevű személyek: 1268: „Deés comes”, 1301: Deés stb. /SzDMon. III, 5/, melyek nemcsak e terület egyik vezető családjában jelzik a névöröklés folyamatát, hanem azt is mutatják, hogy mely család /nemzetség/ volt a névadója Dézs városának és -- nem véletlenül -- e vidék további helységeinek.

A negyedik momentum, amely a hibás magyarázathoz elvezetett, hogy MELICH nem vett figyelembe több alapvető hangtörténeti tényezőt. Noha helyesen teszi föl a korábbi Dezs, későbbi Dézs hangalakot, azt a Deus-ból próbálja levezetni. Csakhogy ennek merőben ellene szólnak a következők: Eredetibb eu-ból vagy ëu-ból a magyarban csak ëü-n keresztül lehetett. völna -- és más nevekben, szavakban eléggé szórványosan lett is -- é, de az ëü fő továbbfejlődése kétségkívül az ő, s az több mint gyanús, hogy tárgyalt körünkbe tartozó egyik személy- és helynévben sincs soha erre mutató adat. Még inkább baj, hogy a Dézs vokálisa eredetileg bizonyosan e volt, ami viszont ëü-ből sohasem fejlődött. Az e-t -- az í-zű változatok hiányán kívül -- világosan tanúsítják azok az adatok, amelyek a nyílt e, ē-t külön jelölik: pl. Heltai: Chron. 5a: Dęfig, 7: Dęfneł stb.

/vö. NyK. XXXVIII, 6/; ha valaki, akkor Heltai csak tudhatta a név pontos kiejtését! Továbbá a Deus nevek -- ha tényleg az 'Isten' jelentésű lat. deus-sal azonosak --, a magyarban csak s-sel hangozhattak, szóvégi s > zs zöngésülésre pedig nyelvünkben nincs biztos példa /l. pajzs is/. Viszont Dézs névének korai időktől fogva a legújabb korig hagyományozódóan Dés-féle s-es írásmódja a kezdetektől mindmáig zs-s e j - t é s m ó d o t t a k a r . Erre számos bizonyság van. A szóban levő városnév magyar kiejtése Erdély-szerte nemcsak ma és az elmúlt évszázadban kizárólag zs-s /l. MNy. X, 96; Nyr. XLIII, 267 is; gyermekkorom Dézsen töltött éveiben sem hallottam senkitől s-sel ejteni, de azóta sem soha így erdélyi embertől/. De zs-vel ejtették Heltai idejében is /l. pl.: Cancionale D5: Deßen/; vö. még pl. 1389: Dezfolwa /CSÁNKI V, 874/. A román nyelvi változat is Dej, melynek ǃ-je szintén korai magyar ejtészváltozat tükröztetője, hiszen a románság Doboka megyében a XII--XIII. században már minden bizonytalannal jelen van.

MELICH azt a módszertani hibáját, hogy a Dézs személynévből lett többi helységnevet idézett cikkében nem vette tekintetbe, az EtSz.-ben ugyan jórészt helyrehozta, a többit azonban nem. Ezért is lehetséges, hogy az EtSz.-ben továbbra is ragaszkodik a Deus-etimonhoz.

Gondolom, a mondottak után nincs miért tovább bizonygatnom, hogy a Dézs személyné- és helyneveket nem lehet MELICH etimológiája alapján megmagyarázni. Nincs azonban semmi akadály, hogy miként PAIS is -- az általa feltett török kapcsolatok kivételével -- helyesen sejtette, szóban levő neveinket a Dezső /< Dežideriuš/ személynévhez kapcsoljuk. A Dézs és a Dezső mind fonológiai, mind morfológiai alapon kifogástalanul egyeztethető. Ez a magyarázat mindenekelőtt elkerüli a fentebb érintett hangtani buktatókat, hiszen mindkét névalak eredetileg nyílt e-s és zs-s. Továbbá a Dezső-nek, mint a Dežideriuš magyar megfelelőjének Dezs az „alapszava”, ehhez járul az -ő kicsinyítő képző. A Dezs pedig teljesen szabályos morfológiai alakulat, az ómagyarban tucatszámra vannak hasonló rövidítések

egyházi latin eredetű teljes keresztnevékből: Bal, El, Izs, Mik, Sik, Tim, Vit stb., melyeket aztán különféle kicsinyítő kézőkkel is elláttak /1. BENKŐ: MNy. XLVI, 230 kk./. A Dezs, későbbi -- kb. XVI. század utáni -- Dézs hosszú vokálisa is abszolút szabályszerű, hiszen az említett névrövidülésekben a hangsúlyos -- megszólításokban emfaticus -- nyúlás is bőven létrehozhatta; mivel azonban az efféle névrövidülések a korai időkben sorozatosan kaptak analógiás tövéghangzókat /Gáli, Izsu, Jáku, Miku, Elü, Peti ~ Petü, Sebü stb.: l. uo./, a pótlónyúlás ugyancsak közrejátszhatott „töbelseji” vokálisuk hosszúvá válásában. A Dézs tehát pontosan olyan, mint a Gál, Ják, Lád, Pét stb.

5. Pais Dezső család- és keresztnevének néhány vonatkozását boncolgatva önkéntelenül is felötlik bennem e neveknek viselőjükre nézve szimbolikus jelentősége. A Pais köznévi előzményének elvont jelentése 'védelem'. És Pais Dezső valóban mindenkor védőpajzsa volt művelt, szeretett tudományának, és védelmezője minden személynek is külön-külön, aki erre rászorult, vagy aki őt erre kérte. A Dezső végső latin etimológiában pedig benne van a 'hiányzás, nélkülözés, valaki iránti sóvárgás' jelentéstartalma. És Pais Dezső valóban nagyon hiányzik mindazoknak, akik őt egykor tisztelték és szerették.

BENKŐ LORÁND

A CSÉP, A MACA MEG A TESZ.

1. Történeti-etimológiai szótárunk bevezető részében /I, 8/ a következőket olvashatjuk: „Szótárunkban a magyar szókészletnek csak a köznévi elemeit dolgoztuk föl. A magyar tulajdonneveket /hely- és személyneveket/ -- mind elvi, mind gyakorlati megfontolások alapján -- kirekesztettük; ezeknek történeti-etimológiai feldolgozása egy vagy több külön névtár feladata. A tulajdonnevek kirekesztése természetesen csak a címszóanyagra vonatkozik; az egyes szavak történeti dokumentá-